

Володимир Ричка

«...И НА ТОМ ЦЬЛОВАША КРЕСТЬ». ЕТИКА І КУЛЬТУРА МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ВЗАЄМИН НА РУСІ У ВИМІРІ ІНСТИТУТУ ХРЕСТОЦІЛУВАННЯ

Поняття *честь* і *вірність* були важливими категоріями у системі цінностей середньовічного суспільства. Однак, незважаючи на наявність потужного корпусу наукової літератури, присвяченої з'ясуванню змісту цих понять в історичній писемності Київської Русі¹, їх місце в ієрархії цінностей, що визначали соціально-культурну модель міжкнязівських взаємин, досі не знайшло всебічного висвітлення.

Суттєвим елементом договірних взаємин була релігійна церемонія хрестоцілування при складанні угод чи присяги, яка із запровадженням християнства стала нормою політичної практики у середньовічній Русі. Цей ритуал не був місцевим винаходом. Він став відомим на Русі через контакти з Візантією ще в язичницькі часи. «*Повість временних літ*» вперше згадує про нього під 907 р.:

«Царь же Леонъ со Олександромъ миръ сотвориста со Олгом, имшеся по дань и ротѣ заводивше межы собою, *цѣловаше сами крестъ*, а Олга водивше на роту, и мужи его по Рускому закону кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богом своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ»².

Згідно з пануючими тоді на Русі язичницькими уявленнями, порушення клятви-присяги тягло за собою помсту богів, загибель від власної зброї. У договорі «миру та любові» князя Ігоря з Греками 944 р., зокрема, сповіщається:

«И еже помыслить от страны руския разрушити таку любовь, и елико ихъ крещенье прияли суть, да приимуть мечь от Бога вседержителя, осуженье на погибель въ весь вѣк будущий; и елико ихъ есть не хрещено, да не имуть помощи от бога ни от Перуна, да не ущитятся щиты сво-

¹ Див.: Стефанович П. С. Древнерусское понятие чести по памятникам литературы домонгольской Руси // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2004, № 2 (16). С. 63–65.

² Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. Ч. 1. С. 25.

ими, и да посѣчены будутъ мечи своими, от стрѣль и от иного оружья своего, и да будутъ раби въ весь вѣк будущий»³.

В уявленнях русів, які на той час уже навернулися у християнство, зламання присяги загрожувало такою ж карою:

«Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святого Ильѣ въ сборнѣй церкви, и *предлежащемъ честнымъ крестомъ*, и хартьею сею, хранити все, еже есть написано на ней, не преступити от него ничто же; а иже преступитъ се от страны нашея, ли князь ли инъ кто, ли крещень или некрещень, да не имуть помощи от Бога, и да будетъ рабъ въ весь вѣк в будущий, и да заколенъ будетъ своимъ оружьемъ»⁴.

У середньовічному міжнародному праві врочиста присяга виступала чи не найголовнішим його елементом⁵.

Зі сфери врегулювання міждержавних стосунків, ритуал присягання на хресті з перебігом часу перейшов у внутрішньо-політичну практику середньовічної Русі. Перша виразна згадка про церемонію хрестоцілування у літописних джерелах фіксується під 1059 р. Тоді Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі, сповіщає літописець, звільнивши стрія свого Судислава із в'язниці, «заводивъше (його – В. Р.) кресту»⁶.

Звичай цілування хреста при складанні угод чи присяги, що усталювався у князівському середовищі з перед середини XI ст., свідчив про дедалі зростаючу роль християнського кліру у державно-політичній сфері Русі й конституюванням у ній відповідних цінностей:

«если кто даст обет Господу, или поклянется клятвою, положив зарок на душу свою, то он не должен нарушать слова своего, но должен исполнить все, что вышло из уст его» (Чис. 30, 3). «Не приучай уст твоих к клятве и не обращай в привычку употреблять в клятве имя Святого. Ибо, как раб, постоянно подвергающийся наказанию, не избавляется от ран, так и клянущийся непрестанно именем Святого не очистится от греха. Человек, часто клянущийся, исполнится беззакония, и не отступит от дома его бич. Если он согрешит, грех его на нем; и если он вознерадел, то сугубо согрешит; и если он клялся напрасно, то не оправдается, и дом его наполнится несчастьями». (Сир. 23, 8–13).

Отож, мені видається ризикованою спроба деяких дослідників ототожнювати релігійно-язичницьку форму присяги, яка у джерелах відома під назвою «рота» з церемонією хрестоцілування тільки на тій формальній підставі, що

³Повесть временных лет. Ч. 1. С. 35.

⁴Там само. С. 38.

⁵Соловьев А. Заметки о договорах Руси с Греками // Slavia, 1938. Ročník XV. Šešit. 3. S. 408.

⁶Повесть временных лет. – Ч. 1. С. 109.

зворот «заводити кресту» будувався по зразку «заводити ротъ»⁷. Слово «клятва» наповнено християнським змістом і, безперечно, є переважно книжного походження, а «рота» уживалося передусім в усному мовленні і сповнене було язичницьких коннотацій⁸.

Ритуал присяги на вірність, яким ми його знаємо у західному середньовіччі передбачав, окрім поцілунку володаря зі своїм підданим, клятву на Євангелії: «В розтровоженому суспільстві, де недовіра була правилом, а накликаання кари Божої здавалося одним із небагатьох, бодай уявно ефективних засобів стримування»⁹.

За візантійською традицією хрест і образ Богородиці утворювали ідеальний комплекс у символіці християнського царства. Наділений синтезуючою силою, здатною об'єднати небесне і земне, хрест символізує даровану християнством охорону і захист¹⁰. Традиція пошанування хреста, зокрема, звичай його цілування при укладенні угоди, перебувала у руслі сформованих християнським вченням уявлень про законність і порядок.

Хрест був символом християнських чеснот: «Крест спас человечество, – христианна спасают добродетели, им символизированные, то есть сам крест, понятий в существе своем»¹¹. У політичній культурі та ідеології Київської Русі хрест виступає універсальним засобом, здатним і урятувати, і освятити, і покарати.

Характерною у цьому відношенні є розповідь літописця про князя Всеслава Полоцького. Зазнавши поразки у битві з Ярославичами на Немизі у 1067 р., він необачно довірився переможцям, які пообіцяли не чинити йому кривди і на підтвердження своєї обіцянки цілували хрест, а натомість зламали присягу і посадили його до порубу:

«цѣловавше крестъ честный къ Всеславу, рекше ему: “Приди к намъ, яко не створимъ ти зла”». Он же, «надѣявсь цѣлованью креста, переѣха в лодыи чересь Днѣпръ. Изяславу же в шатерьъ предъидушю, и тако яша

⁷ Франчук В. Ю. Языческие мотивы древнерусского летописания // Древности славян и Руси. М., 1988. С. 154–155.

⁸ Див.: Рожественская Т. В. Об отражении устной и письменной традиций в договорах Руси с греками X в. (речи – писати, рота – клятва) // Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. М., 2001. С. 338–339; Стефанович П. С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси // Средневековая Русь. Вып. 5 / Отв. редактор А. А. Горский. М., 2004. С. 103–104.

⁹ Блок Марк. Феодалне суспільство: Пер. з фр. К., 2001. С. 159.

¹⁰ Див.: Плюханова М. Б. Средневековая символика власти: крест Константинов в русской традиции // Уч. зап. Тартусского гос. ун-та. Труды по русской и славянской филологии. Тарту, 1987. № 781. С. 188–162.

¹¹ Карсавин Л. П. Символизм мышления и идея миропорядка в средние века (XII–XIII века) // Карсавин Л. П. Монашество в средние века. М., 1992. С. 164.

Всеслава на Рши у Смолиньска, преступивше крестъ. Изяславъ же при-ведъ Всеслава Кыеву, всади и в порубъ с двѣма сынома»¹².

Однак, у Києві Всеслав опинився під особливим покровительством хреста. В день Хрестовоздвиження (15 вересня), він помолився хресту і Бог показав силу хреста – Всеслав був звільнений киянами із поруба, «и прославиша и средъ двора кнѣжа». Сповідуючи про вокняжіння у Києві Всеслава Брячиславича *«Повість временних літ»* під 1068 р. містить розлогу похвалу хресту:

«Всеслав же сѣде Кыевѣ. Се же Богъ яви силу крестную, понеже Изяславъ цѣловавъ крестъ, и я и; тѣм же наведе Богъ поганья, сего же явѣ избави крестъ честный. В день бо Въздвиженья Всеславъ, вздохнувъ, рече: “О кресте честный! Понеже к тобѣ вѣровах, избави мя от рва сего”. Бог же показа силу крестную на показанье землѣ Русьстѣй, да не преступають честнаго креста, цѣловавше его, аще ли преступить кто, то и здѣ прииметъ казнь и на придущемъ вѣцѣ казнь вѣчную. Понеже велика есть сила крестная: крестомъ бо побѣжени бывають силы бѣсовьскыя, крестъ бо князем в бранех пособить, въ бранех крестомъ согражаеми вѣрнии людье побѣжають супостаты противныя, крестъ бо вскоре избавляет от напастий призывающим его с вѣрою. Ничего же ся боять бѣси, токмо креста»¹³.

Хрестоцілування як символ скріплення міжкнязівських угод було породженням особливого статусу князя і, як справедливо зазначає О. П. Толочко, *«наслідком переконання сучасників про відповідальність князя тільки перед Богом і співродичами, але не перед законом і людьми»*¹⁴. Відтак, князівський рід/страт утворював замкнуту консенсусну групу з притаманними їй соціально-релевантними цінностями. Інститут хрестоцілування як форма договірних міжкнязівських відносин ґрунтувався на ідеї та практиці договору між *рівними* людьми, що брали на себе *взаємні*, хай, почасти і *нерівні* зобов'язання.

Процедура цілування хреста при скріпленні міжкнязівських угод мала урочистий характер і відбувалася здебільшого у християнському храмі. Наприклад, 1093 р. Святополк Ізяславич разом із Володимиром Мономахом, який поступився Святополкові своїм правом на київський стіл, «целоваста крестъ mezi собою» в київському храмі св. Михайла. Ізяслав Мстиславич здійснював акт хрестоцілування в 1147 р. разом з Володимиром Давидовичем і Святославом Ольговичем у чернігівському Спасі.

Міжкнязівські угоди, що скріплювалися хрестоцілуванням, мали свою писемну форму, яка у літописних джерелах виступає під назвою «хрестъна грамота». На основі аналізу мовних особливостей літописних текстів В. Ю. Франчук встановила спорідненість «хрестних» грамот, згаданих у літописанні XII ст., з автентичними договірними документами пізнішого періо-

¹²Повість временных лет. Ч. 1. С. 112.

¹³Там само. С. 115.

¹⁴Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992. С. 78–79.

ду¹⁵. Однак при складанні літописів їхні укладачі суттєво попереробляли тексти цих документів, через що вони свідчать більше про свій зміст, аніж про формуляр.

Церква з метою примирення династичних конфліктів втручалась у міжкнязівські взаємини, через що процедура хрестоцілування набула інвестиційного характеру¹⁶. Як повірені особи у процесах міжкнязівських порозумінь, церковні ієрархи Київської Русі стояли на сторожі їх непорушності домовленостей. «Преступити крест» чи «съступитъ хресьного цѣлования» у тогочасній свідомості означало відречення від Бога. Наприклад, патріарх Філофей у своїй грамоті 1371 р. до тверського князя Михаїла про замирення князя з митрополитом Олексієм напучував його такими словами: «Преступление крестнаго цѣлования есть отречение отъ Бога. Так учат нас святые Отцы, говоря, что клятво преступление есть отречение от Бога, а кто отрекся от Бога, тот к какому другому прибѣгнет Богу? Ибо нѣт другого Бога, кромѣ Бога нашего»¹⁷.

Хрестоцілування встановлювало певний правопорядок, визначало умовну межу, переступивши яку особа ризикувала опинитися у статусі «преступника». Семіотика словосполучення, що використовувалося давньоруськими книжниками на означення порушення хрестоцілування, гадаю, була тісно пов'язана з семантикою слова «за-конь», яке буквально означало «за кінець», «за край»¹⁸. Отже, обряд хрестоцілування, відновлюючи правопорядок у суспільстві, покликаний був слугувати збереженню його цілісності, адже поняття *правопорядок* і *світпорядок* були за середньовіччя не роздільні¹⁹. «Поскольку именно крестом преодолевается “душетленный недуг” – лесьть, ненависть, предательство любви, то естественным представляется “утверждаться” при договоре именно крестом, который как победитель “державы льстивого” обеспечит сохранение любви и добра, а также соблюдение данных обещаний. Смысл обряда крестоцелования в этом случае можно понять как своего рода заклятие “лести”, “лжи”; если дьявол наводит всегда людей на “лесьть” и на распри, то сила креста сакральным образом укрепляет их верность – верность друг другу, верность обещаниям и договоренностям, – а значит мир между ними. Тогда понятно, что преступление крестного целования расценивается как один из самых страшных грехов – преступая крестоцелование, человек поддается козням дьявола и не просто противится “крестной

¹⁵ Франчук В. Ю. Киевская летопись (Состав и источники в лингвистическом освещении). К., 1986. С. 113–122.

¹⁶ Vodoff V. Naissance de la chretiente russe: La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses consequences (XI–XIII siècles). Paris, 1988. P. 98–102.

¹⁷ Памятники древне-русского канонического права // РИБ. Т. VI. Прил. № 29. Стб. 163–164.

¹⁸ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Л., 1986. С. 119.

¹⁹ Див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972. С. 143.

силе”, но разрушает “любовь в человецех” (что является нарушением одного из главных постулатов христианства)»²⁰.

Однак порушення міжкнязівських угод, скріплених хрестоцілуванням, у політичній практиці Київської Русі було не поодиноким прецедентом. За свідченням літописців, клятва ламалася так швидко, що й «вуста не встигали обсохнути від хресного цілування». Звернімо увагу, скажімо, на слова київського князя Мстислава Ізяславича, адресовані брату Володимирі:

«брате, хрестъ еси цѣловал, а и еще ти ни уста ни осхла. Но обаче то есть отець наших, и дѣдъ наших оутвержение, а кто преступитъ а Бог ему буди судья, а ныне яко на мя еси не думаль и не ищещи ми лиха цѣлуй ми крестъ»²¹.

У князівському середовищі середньовічної Русі побутували різні погляди щодо непорушності умов, скріплених обрядом цілування хреста угод. Згадаймо, наприклад, щирі певність Василька Тербовлянського у святості таких домовленостей, яку він висловив у відповідь на пересторогу після завершення Любецького з'їзду князів 1097 р.: «Како мя хотять яти? Оногды целовали крест, рекуще: “Аще кто на кого будет, то на того будетъ крестъ и мы вси”»²².

На відміну від Василька Тербовлянського, князь Володимир Галицький відверто не надавав скільки-небудь серйозного значення хрестоцілуванню, а використовував його як дипломатичний маневр у своїх політичних комбінаціях. Звернімо увагу на діалог, що відбувся у 1152 р. між ним і посланцем київського князя Ізяслава Мстиславича, який прибув з хрестними грамотами:

«И рече ему (Володимиру Галицькому – В. Р.) Петръ: “Княже! Крест еси къ брату своему к Изяславу и королеви цѣловал, яко ти все управити и с нима быти, то ти уже еси съступил крестьного цѣлования”. И рече Володимиръ: “Сии ли крестецъ мальиин?”. И рече Володимиру Петръ: “Княже! Аче крестъ малъ, но сила велика его есть на небеси и на земли”»²³.

Невдовзі після від'їзду Петра князь несподівано захворів і тієї ж ночі помер. Цікаво, що літописець – людина побожна і, мабуть, духовного сану, ставить у пряму залежність смерть Володимира Галицького з порушенням ним хресного цілування та глузуванням над словами Петра Бориславина.

Порушення хресного цілування суперечило нормам християнської моралі й викликало осуд церковних ієрархів:

«Не приучай уст твоих к клятве и не обращай в привычку употреблять в клятве имя Святаго. Ибо, как раб, постоянно подвергающийся наказанию, не избавляется от ран, так и клянущийся непрестанно именем Свя-

²⁰ Стефанович П. С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси. С. 93.

²¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М., 1962 (далі – ПСРЛ). Т. 2. Стб. 536.

²² Повесть временных лет. Ч. 1. С. 172.

²³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Стб. 462.

таго не очистится от греха. Человек, часто клянущийся, исполнится беззакония, и не отступит от дома его бич. Если он согрешит, грех его на нем; и если он вознерадел, то сугубо согрешит; и если он клялся напрасно, то не оправдается, и дом его наполнится несчастьями». (Сир. 23, 8–13) «Еще слышали вы, что сказано древним: не преступай клятвы, но исполняй пред Господом клятвы твои. А Я говорю вам: не клянись вовсе: ни небом, потому что оно престол Божий; ни землею, потому что она подножие ног Его; ни Иерусалимом, потому что он город великого Царя; ни головою твоею не клянись, потому что не можешь ни одного волоса сделать белым или черным. Но да будет слово ваше: да, да; нет, нет; а что сверх этого, то от лукавого» (Мф. 5: 33–37), що, відповідно викликало осуд церковних ієрархів.

У своїх *Повчаннях* та *Проповідах* представники духовенства настійливо наголошували на тому, що «велика бо согрѣшения есть... преступати крестное цѣлование и цѣловати накривь Пресвятая Богородица, или иного святого многих грѣх тяжчае есть»²⁴. На гріховності порушення хрестоцілувальних обітниць наголошує київський митрополит, намагаючись запобігти намірам Юрія Долгорукого видати Івана Ростиславича Берладника на поталу своєму зятеві Ярославу: «И нача молвити митрополить, игумени вси, рекуче: “грѣхъ ти еси есть цѣловавши к нему хрестъ держиши в толицѣнужи, а и еще хошеши выдати на убиство”»²⁵.

Юрій, слід віддати йому належне, прислухався до слів митрополита і зберіг життя Івана Берладника, хоч, всупереч обіцянці, волі йому не подарував, а повернув до суздальської в'язниці.

Християнська доброчесність князів вимірювалася, і не в останню чергу, за дотриманням ними непорушності угод, скріплених хрестоцілуванням. Наприклад, в літописному некролозі 1173 р. на смерть князя Гліба Юрійовича, зокрема, зазначається: «*Сеи бѣ князь братолюбець, къ кому любо крестъ цѣловашетъ, то не ступашетъ его и до смерти*»²⁶. Про моральну відповідальність за дотримання взятих на себе зобов'язань ідеться також і в «Повчанні» Володимира Мономаха дітям: «Аще ли будете крестъ целовати к братьи или к кому, а ли управивъше сердце свое, на нем же можете устояти, то цѣлуйте, и цѣловавшѣ блюдѣте, да не, приступни, погубити душѣ своеѣ»²⁷.

У своїй же, далеко не зразковій, політичній практиці Володимирові не завжди вдавалося встояти перед спокусою зламання клятви заради ситуативних вигод. У лютому 1095 р., як переяславський князь, він уклав мир з половецькими ханами Ітларем та Китаном. Щоб бути спокійним за життя Ітлара, який з невеликим загоном увійшов до міста, половці забрали сина Володимира Мономаха до стану Китана, що стояв табором «межи валами свої» поблизу Пе-

²⁴Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А. И. Пономарева. СПб., 1897. С. 82.

²⁵Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Стб. 488.

²⁶Там само. Стб. 563.

²⁷Повесть временных лет. Ч. 1. С. 157.

реяслава. В тім то часі, сповіщає літописець, «начаша думати дружина Ратибора со князем Володимиром о погубленьи Итларевы чади». Виправдовуючи князя, давньоруський книжник наголошує на його сумнівах і, врешті, відповідальність за порушення угоди покладає на дружину:

«Володимеру же не хотящу сего створити, отвѣща бо: “Како се могу створити, ротѣ с ними ходивъ”. Отвѣщавше же дружина, рекоша Володимеру: “Княже! Нѣту ти в томъ греха; да они всегда к тобѣ ѣходяче ротѣ, губят землю Русьскую и кровь хрестыянску проливають беспрестани”. И послуша ихъ Володимеръ, и в ту ношь посла Володимеръ Славяту с нѣколкою дружиною и с торкы межи валы. И выкрадше первое Святослава, потомъ убиша Кытана и дружину его избиша»²⁸.

Наступного ранку, у святу неділю, був убитий і Итларь:

«...пристори Ратиборъ отроки в оружьи, и истобку пристави истопити имъ. И присла Володимеръ отрока своего Бяндюка по Итлареву чадъ, и рече Бяндюк Итлареву: “Зовет вы князь Володимеръ, рекль тако: обувшеся в теплѣ избѣ и заутрокавшя у Ратибора, приѣдите ко мнѣ”. И рече Итларь: “Тако буди”. И яко влѣзоша въ истобку, тако запрени быша. Възлѣзше на истобку, прокопаша верхъ, и тако Ольбегъ Ратиборичъ приимъ лукъ свой и наложивъ стрѣлу, удари Итларя в сердце, и дружину всю его избища»²⁹.

Зауважимо, що в даному випадку йшлося про порушення угоди, не скріпленої хрестоцілуванням. У зовнішньополітичній сфері акт цілування хреста практикувався виключно між одновірними правителями. Скріплення угоди давньоруських князів з половецькими ханами в літописних текстах незмінно передається словосполученням – «водити ротѣ».

На заламах стрімкого плину суспільно-політичного життя між князівськими кланами нерідко виникали гострі непорозуміння. Розв'язання цих протиріч ускладнювалось тим, що князі у своїх діях були скуті попередніми домовленостями, скріпленими хрестним цілуванням. У таких патових ситуаціях на допомогу часто приходила Церква. Так, у 1194–1195 рр., утвердившись на київському великокнязівському столі, Рюрик Ростиславич передав у володіння своєму зятеві Роману Мстиславичу Торчеськ, Треполь, Богуслав та Канів і скріпив цей акт хрестним цілуванням. Такий розподіл земель викликав невдоволення Всеволода Суздальського, старшого у князівській родині:

«Вы есте нарекли мя во своемъ племени во Володимерѣ старѣишаго, а нынѣ сѣдѣль еси в Киевѣ, а мнѣ части не учинилъ в Руской землѣ, но раздалъ еси инѣмъ молодѣющимъ братѣи своеи даже мнѣ в неи части нѣтъ. Да то ты, а то Киевъ и Руская область, а кому еси в неи часть даль,

²⁸ Там само. С. 148–149.

²⁹ Там само. С. 149.

с тем же еи и блюди и стережи, да какою с нимъ удержишь, а то узрю же, а мнѣ не надобѣ»³⁰.

Рюрик спробував було поладити ситуацію й «исправити крестное целование», запропонувавши Всеволоду іншу волость у Руській землі. Однак, той відмовився, домагаючись лише тих міст, які були під Романом. Конфлікт дедалі загострювався – діло йшло до війни. Тоді Рюрик звернувся до митрополита, який зняв з нього хрестоцілування і порадив вдовольнити претензії старійшого Всеволода:

«призва митрополита Микифора и сказа ему все крестное цѣлование к Романови про волость, про что же и рать воставаеъ со Всеволодомъ. И рече митрополить Рюрикови: “Княже! Мы есмы приставлены в Рускои землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья, ажъ ся прольяти крови крестьянской в Рускои землѣ. Ажъ еси дал волость молоджьшему в облазнѣ пред старишимъ и крестъ еси к нему целоваль, а нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлование и взимаю на ся. А ты послушаи мене: возма волость у зятя у своего даи же старѣшему, а Романови даси иную, в тое мѣсто”»³¹.

Цей безпрецедентний вчинок митрополита розв’язав Рюрику руки, посприявши в такий спосіб відновленню, нехай і відносної, політичної рівноваги у давньоруському суспільстві. Він також демонструє ефективний вплив інституту хрестоцілування на де/конструювання договірних відносин у повсякденній політичній практиці.

Будучи універсальним і загальнообов’язковим «становим» інструментом збереження світопорядку, інститут хрестоцілування почасти стримував і запобігав ескалації конфліктів у давньоруському суспільстві, був своєрідним вододілом між миром і війною. Однак встановлювана ним рівновага, була доволі розмитою і вельми хисткою. Це засвідчують, зокрема, партикулярні суперечки з приводу цінностей хрестоцілування. Характерним у цьому відношенні є вміщений у Київському літописі діалог князя Ростислава Мстиславича з ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом, де у відповідь на слова ченця про обов’язок князя праведно жити і дотримуватися угод, скріплених хрестоцілуванням, Ростислав наголошує на неминучості існування гріха у світі:

«хотѣлъ быхъ освободитися отъ маловременнаго и суетнаго свѣта сего, и мимотекущаго и многмятежнаго життя сего, ежи преди въспоминах ти». Он же ему тако молвяше: «вамъ Бог тако велѣлъ быти: правду дѣяти на семь свѣте, и въ правду судити, и въ хрестномъ цѣлованьи выстояти».

³⁰Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Стб. 683.

³¹Там само. Стб. 684.

Ростиславъ же ему тако рече: «Отце! Княжение и миръ не можетъ безъ грѣха быти, а уже есмь былъ немало на свѣтъ семъ»³².

Отже, жорсткий політичний прагматизм усе ж таки домінував над морально-етичними цінностями, що й обумовлювало девальвацію інституту хрестоцілування.

У XIV–XV ст., за спостереженнями А. І. Філюшкіна, статус хрестоцілування досить широко побутував на землях Північно-Східної Русі:

«целование креста фигурирует в dokonчаниях великих князей с “братъею молодшей”. Само соглашенъе теперь могло називаться “целованъем”. Таким образом, присяга на кресте стала сближаться с клятвой верности вассала своему сеньору. Тогда же увеличивается проникновение данного института в судебную практику»³³.

Пізніше хрестоцілування стало необхідною умовою виконання своїх функцій урядовцями Московської держави. Царі Михайло Федорович у 1626 р. та Олексій Михайлович у 1653 р. «устанавливали каждому чину особое присяги перед крестом и Евангелием»³⁴.

Московські книжники були наполегливішими і послідовнішими щодо обробки та пристосування до власних потреб київської ідеологічної спадщини, її осмислення в контексті власної, московської історії, що й сприяло укоріненню цієї традиції киево-руської політичної культури на ґрунті інших історичних реалій.

³² Там само. Стб. 530.

³³ *Філюшкін А. І.* Развитие института крестоцелования на Руси в X–XV вв. // Славянский мир между Римом и Константинополем: Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья / Сб. тезисов XIX конференции памяти В. Д. Королюка. М., 2000. С. 134.

³⁴ *Митрополит Евгений.* О разных родах присяг у Славяно-руссов // Труды Общества истории и древностей российских. М., 1826. Ч. III, кн. I. С. 84.